

В. В. Омельчук,

*к.і.н., провідний науковий співробітник,
Національний Києво-Печерський історико-
культурний заповідник*

ХАРИСТІКІЯ І ПАРИКІЯ У СИСТЕМІ ПОДАТКОВИХ ПРИВІЛЕЇВ ВІЗАНТІЙСЬКИХ МОНАСТИРІВ

У статті розкрито особливості розвитку окремих інститутів у системі фінансово-податкових привілеїв візантійських монастирів. Наголошено на тому, що інститути харистікії та парикії виступали гарантіями правового статусу церкви у державі, а державні та канонічні акти передбачали регламентування цих інститутів, забезпечуючи їх закріплення чи підтвердження.

В статье раскрыты особенности развития отдельных институтов в системе финансово-налоговых привилегий византийских монастырей. Сделан акцент на том, что институты харистикии и парикии выступали гарантиями правового статуса церкви в государстве, а государственные и канонические акты предусматривали регламентирование этих институтов, обеспечивая их закрепление или подтверждение.

In this article the author reveals features of individual institutions in the system of financial and tax privileges Byzantine monasteries. Institutes charistikion and paroikos were guarantees of the legal status of the Church in the country. State and canonical acts provide for the regulation of these institutions, providing for the consolidation or confirmation.

Ключові слова: привілеї, юрисдикція, податки, монастир, власність, землеволодіння.

Правова система Візантійської імперії давно стала об'єктом детального вивчення вчених різних країн Світу. Насамперед це зумовлено особливостями еволюції цієї системи на різних етапах історичного розвитку ромейської державності, її унікальним характером. Потрібно наголосити на окремих правових інститутах, які мали ключове значення у системі нормативно-правового забезпечення державно-церковних взаємин у Візантії, таких як харистікія і парикія. Вони впливали з особливостей правових привілеїв монастирів у податковій системі держави. Харистікія полягала у передачі юрисдикції над монастирем світським особам, яким відповідно переходили і податки та збори з нього. Інститут парикії визначав передачу залежних селян під юрисдикцію монастиря з усіма податками, повинностями та зборами, які до цього вони виконували на користь держави.

Завданням даної статті є аналіз місця інститутів харистікії та парикії у системі податкових привілеїв візантійських монастирів.

Окремі аспекти цієї проблеми вже піднімалися дослідниками Візантійської держави і права. Насамперед відзначимо праці О. Каждана [6; 7; 8], Г. Літаврину [10; 11], К. Осипова [19], Ю. Він [3], К. Хвостова [23]. Ряд питань харистікії та парикії автор підняв при розгляді адміністративно-правових та фінансово-податкових прав і привілеїв монастирів [14; 16; 18], статусу монастирів та монастирського землеволодіння [15; 17] тощо.

Харистікія (χαριστικὸς) стала формою виведення монастирів зі скрутного становища шляхом передачі приватним особам [27, с. 412]. Питання реформування монастирів піднімав уже Євстафій Солунський. Сутність його пропозицій полягала у поширенні у чернечому середовищі некористюлюбства. Монахи мали відмовитися від особистого майна, а володіння дрібних монастирів потрібно було обмежити. Крім того, мала бути обмежена

самостійність монастирів як від єпископів, так і світської влади. Євстафій вихваляв ті постанови імператорів, що встановили у великих монастирях владу світських архонтів [6, с. 68]. Окремі монастирі передавалися царським особам [4, с. 113]. Харистікія стала наданням в умовне землеволодіння на умовах утримання у належному стані монастиря і сплати податків [21, с. 62]. Харистікіаріат (χαριστικάριος, отримувач харистікії) мав права, подібні до засновницьких (κτιτορських, κτήτωρ).

Харистікія зазвичай надавалася пожиттєво, хоча подекуди траплялося відповідне надання на два чи три покоління. Подібні передачі часто спочатку диктувалися прагненням імператора чи патріарха впорядкувати розладнані справи дрібних монастирів. Згодом у харистікію стали передавати і великі заможні монастирі, а сам інститут набув характеру імператорської милості. Харистікіарії намагалися отримати максимальні прибутки з переданих монастирів. Так, близько 886 р. монахи монастиря Іоанна Колову добилися імператорського хрисовулу щодо надання їм на правах харистікії всього Афонського півострова. Невдовзі стали надходити скарги афонських монахів на те, що коловіти поводяться з ними, як зі своїми париками. Згодом ця обурююча була викрита і права монастиря Іоанна Колову обмежили [19, с. 131–132]. Надання у харистікію здійснювалося відповідними актами Константинопольського патріарха і затверджувалося безпосередньо імператором. Так, Никифор Містик, будучи придворним Мануїла Комнина, отримав у харистікію монастир патріаршим актом (меморандумом) Константина IV Хліарина (1154–1157 рр.), затвердженим власноручно імператором. Після цього Никифору були передані книги та священні реліквії, які зберігалися у Святій Софії. За сприяння василевса з'явився імператорський солемній для монастиря [26, с.1042–1043]. З іншого боку, Никифор Містик усіляко намагався підкреслити

незалежний статус монастиря, який ґрунтувався на патріаршому меморандумі та імператорському хрисовулі. Ці акти, як підкреслював пролог типуку, і уповноважили автора на створення статуту, який би влаштував як загал монахів, так і його адміністрацію, передаючи їм всі права щодо управління монастирем [26, с. 1047].

Питання світської влади над монастирями (харістікії) відповідало інтересам оточення Мануїла I, проте викликало далеко не однозначну реакцію у суспільстві. Ще за діда Мануїла I – Олексія I Комнина – проти харістікії рішуче виступив Антіохійський патріарх Іоанн V Оксит (1091–1100 рр.) [6, с. 69]. Він відомий як автор твору «De monasteriis laicis non tradendis», у якому обґрунтовувалася його позиція [4, с. 112]. Іоанн V Оксит бачив у харістікарних монастирях шлях до знищення монастирів, до перетворення їх у проації приватних осіб. Він підкреслював, що харістікія передбачає привласнення не лише монастирського майна, а й самих храмів, перетворюючи монахів на рабів. Крім того, церковний ієрарх зауважив і юридичну сумнівність цього акта, оскільки імператор та патріарх роздавали те, що належало не їм, а Богові [6, с. 69]. Уже у X–XI ст.ст. навколо харістікаріату розгорнулася дискусія, точкою відліку якої традиційно вважали новелу імператора Никифора II Фоки від 964 р., яка забороняла приватним особам засновувати нові монастирі. Проте вже у 988 р. вона була скасована постановою Василя II. З цього часу харістікаріат не зустрічав принципового опору з боку імператорської влади.

Разом з тим уже 4-й канон Халкідонського собору (451 р.), 13-й канон VII Вселенського собору (787 р.), 1-й канон собору у храмі Святих апостолів (861 р.) забороняли засновувати монастирі без волі місцевого єпископа, називати монастирями свої володіння та передавати їх іншим особам. 24-й канон Халкідонського собору і 49-й канон Трулльського собору говорять про неприпустимість перетворення монастирів у мирські житла і передачі їх приватним особам. Орієнтуючись на ці акти, патріарх Сисіній підготував соборне рішення 996 р. проти харістікаріату. Проте цей акт залишився без практичних наслідків і у XI ст. невідомо жодного рішення проти харістікаріату [4, с. 111–112].

Константинопольський патріарх міг передавати монастирі церковним ієрархам на умовах внесення канонікону. Так, цей обов'язок патріархом Ісеа було покладено на ієромонаха Ігнатія Калофета за право на незалежне володіння монастирем Спасителя у Веррії (Македонії) з дозволом продати його на власний розсуд, підтвердженням листом патріарха від жовтня 1330 року. У липні 1337 року Константинопольський патріарх Іоанн XIV надав Ігнатію Калофету монастир Михаїла Сосфенія в Анаплі поблизу Константинополя [20, с. 115].

Після припинення іконоборства монастирі не лише відновили свої позиції у системі державного управління, а й суттєво примножили свої податкові привілеї. Посиленню їхньої економічної ваги сприяла видача солемнії з імператорської скарбниці [7, с. 170]. Солемнії були відомі вже у

VIII–IX ст. Монастирі, насамперед афонські, отримували солемнії у різній формі. Разом з тим інститут солемнії у X ст. зазнав істотних трансформацій. Набув поширення новий тип солемнії, згідно з яким держава передавала право на збирання точно зафіксованої суми державного канону з селян, не підпорядкованих монастирю сіл. При цьому монахи самі мали збирати пожалуваний податок. Не випадково він надавався на прохання монахів, як про це зазначено у «Трактаті про оподаткування». Щоправда, набуття цих прав щодо селян не тягло за собою їхнього автоматичного перетворення у монастирських париків. Потрібно згадати ще інститут арифмоса, який передбачав надання монастирю права на володіння певною кількістю париків. При цьому конкретних селян не надавалося, а передавалося лише право та зобов'язання на їхнє комплектування у вказаній арифмосом кількості з позбавлених власності та будь-яких зобов'язань перед державою селян. Обидва ці інститути сприяли розширенню категорії приселених париків [19]. Поряд з париками монастирі як землевласники мали справу з найманими працівниками, містіями, які працювали на доменіальній землі за допомогою господарського інвентарю [8, с. 76].

Періодично проводилися перевірки монастирських володінь з метою виявлення державних селян – платників податків та їхнього повернення. Такої перевірки зазнали у 974–975 рр. володіння ряду афонських монастирів. Виявлених порушників повернули, а монастирям залишили лише ту кількість, яка була передбачена імператорськими наданнями [19, с. 131]. Такі перевірки були спрямовані і на виявлення селян, які перебували в церкві на парикії (paroikos) понад встановлені урядовими актами норми [10, с. 24].

Шляхи отримання париків монастирями чи церквами могли різнитися. Так, коли у 805 р. було придумано повстання слов'ян Пелопоннесу, Никифор I наказав всіх бунтівників разом з родинами і всім майном передати Патрській митрополії Святого Андрія. Вони були перетворені на париків, а їхнім володарем став Патрський митрополит [1, с. 6]. Акт 1079 р. приписував поповнювати склад париків Лаври, які звільнялися від казенних податків, «не інакше, як з їхніх дітей і онуків». Соборне визначення 1073 р. чітко передбачало, щоб церковні землі не передавалися нікому, «крім своїх париків і кліриків». Такий самий припис зробив Бакуріані у типуку заснованого ним монастиря [11, с. 11]. До складу париків могли потрапляти і представники родин збіднілих землевласників. Так, занепад родини Планітів, яка мала значні маєтності у Мантеї, розпочався з їхнього подрібнення внаслідок пожертви Леввіотиссі полів і дерев монахом Максимом Планітом, його матір'ю і братом. Спеціально обумовлювалося, що брат не мав ставати париком монастиря. Проте вже у 1257 р. брат Максима Василь згадувався у кодексі як парик монастиря Леввіотисси. Другий родич Максима монах Никодим Планіт виступав у акті дарування монастиреві метоха Святого Полікарпа як парик служилого зем-

левласника Михайла Петріці [13, с. 38–39].

Оскільки майже всі монастирські парики не мали орних наділів землі, сплата ними телосу була можливою лише за умови оренди монастирських земель. Невеликі ділянки, які надавалися на паричному праві, не давали можливості для належного самоутримання та сплати податків. Значні масштаби міграції париків монастирських земель і той факт, що парики продовжували залишатися вагомим джерелом надходження коштів до державної скарбниці, свідчать про широке використання оренди монастирських земель [23, с. 60]. Новела про париків монастиря Іоанна Колову від 960 р. описувала париків, які не платили державі податки. Вони прийшли туди як незаможні особи і відповідно отримали назву «париків неплатіжних». Згідно з іншою новелою від 995 р. вони вже мали бути роздані їм правлінням монастиря землі у місті Іериссу і навколо монастиря [1, с. 4]. Водночас Феофан повідомляв про введення імператором Никифором зі вступом на престол у 802 р. «подимного» податку з париків церковних землеволодін, церков та імператорських монастирів, а також плати за володіння ними землею, яка відходила під імператорську опіку [9, с. 12].

В окремих випадках парики могли сплачувати податки й іншій особі. Парики монастиря могли спочатку орендувати землі іншого власника, виступаючи для нього ксенопариками. Згодом поряд з цими відносинами вони вступали у нові з монастирем. У Візантії залежність парика від двох господарів (власників) проявлялася у специфічній формі сплати не власне ренти, а податку, визначеного у форматі надання податкового імунітету [22, с. 5].

У пізній Візантії інститут париків продовжував еволюціонувати. Паричну залежність зберігали навіть особи, які набували духовного звання, походючи з села [3, с. 23]. З іншого боку, існувала небезпека перетворення на париків навіть монахів. Так, коли Олексій I Комнин передав своєму братові Адріанові прибутки з півострова Касандра, зокрема і володіння Лаври, то окремим хрисовулом у 1084 р. запевнив монахів, що у їхньому становищі змін не станеться. Цей акт був викликаний побоюванням монахів перетворитися на париків [10, с. 23].

Посилення міри підпорядкування париків підтверджує і екскусія париків Лаври Афанасія. Так, у 80-х рр. X ст. 25 париків Лаври, які мешкали у селищі Хрисополь, були звільнені від державних податків, продовжуючи їх виплачувати Лаврі. Зрозумілою є і наполегливість, з якою Константинопольський патріархат у X ст. намагався отримати для залежних селян звільнення від державних податків [19, с. 133]. Охридське архієпископство володіло екскусійованими селянами, як і за правління болгарського царя Самуїла, від ікомодія та інших подібних надзвичайних податків [12, с. 24]. Хрисовул Никифора III Вотаніата від липня 1079 р. підтвердив попередні імператорські розпорядження, зокрема дарування василевсом Романом III Аргіром у 1031 р. монастирю Мелана острова і ста париків і

дулопариків, зі звільненням острова від регулярних державних податків. Монастирю дарувалося ще сто париків і дулопариків за рахунок дітей і нащадків першої сотні [2, с. 87–88]. Простагма Мануїла I Комнина монастиреві на острові Лерос від 1145 р., підтверджуючи екскусію 12 парикам, які належали монастирю згідно з попереднім актом Олексія I Комнина, надавала йому ще 6 нових париків, також звільняючи їх від усіх податкових повинностей [5, с. 97].

У хрисовулі, датованому червнем 1060 р., візантійський імператор Константин X Дука підтвердив чинність хрисовулів Константина VII Багрянородного і Константина IX Мономаха щодо лаврського метоха Святого Андрія Перістер поблизу Солуні. Монахам Лаври на території згаданого проастія надається екскусія вільних від податків ста париків і дулопариків (за винятком стратіотів, дімосіаріїв і екскуссатів дрома) [2, с. 87]. Згідно з хрисовулом, наданим монастирю Богородиці Милостивої, їй дарувалося 12 париків з правом володіння і розпорядження як вільними від податків і повинностей, насамперед державних (зевгологія, енномія, ампелопакта, меліссоенномія, аерикона) [24, с. 7–8]. Хрисовул василевса Константина Мономаха від 1044 р. дарував Новому монастирю на о. Хіос звільнення його нещодавно придбаних володін з селом, а також додатково наданої ділянки з перебуваючими на них париками від усіх податків і повинностей за винятком *δημόσιον* [25, с. 10]. Привілеї церкви та окремим монастирям міг надавати не лише імператор, але й інші державні чиновники.

Отже, інститути харістікії та парикії відіграли важливу роль у формуванні системи податкових привілеїв монастирів Візантійської імперії. Вони передбачали закріплення прав та обов'язків отримувача монастиря (харістікаріату) як щодо забезпечення належного стану монастиря, так і отримання з нього відповідних податків. Інститут парикії гарантував монастирю право на отримання всіх податків та зборів, виконання повинностей, які до цього селяни відбували чи сплачували на користь держави. Ці привілеї закріплювалися (підтверджувалися) відповідними державно-церковними (імператорськими хрисовулами чи простагмами, актами чиновників нижчих рівнів), канонічними (патріаршими, синодальними) нормативними актами, а також фіксувалися в установчих документах (типиках) візантійських монастирів.

Список використаної літератури

1. Ангелов Д. О некоторых характерных чертах развития византийского общества на путях феодализма / Д. Ангелов // ВВ. – 1976. – Т. 37. – С. 3–7.
2. Бибилов М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа / М. В. Бибилов // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1980 ; [отв. ред. Т. В. Пашуто]. – М. : Наука, 1981. – С. 5–151.
3. Вин Ю. Я. Проблема социальной структуры сельской общины в поздней Византии (XIII–XV вв.) / Ю. Я. Вин // ВВ. – 1998. – Т. 55 (80). – Ч. 2. – С. 21–25.

4. Герд Л. А. «Тактикон» Никона Черногорца как источник по истории харистикариата в Византии / Л. А. Герд // ВВ. – 1994. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – С. 111–115.
5. Горянин Б. Т. Поздневизантийский иммунитет (Окончание) / Б. Т. Горянин // ВВ. – 1957. – Т. XII. – С. 97–116.
6. Каждан А. П. Византийский публицист XII в. Евстафий Солунский (2. Социальные воззрения. 3. Этические принципы) / А. П. Каждан // ВВ. – 1968. – Т. XXVIII. – С. 60–84.
7. Каждан А. П. Государство и церковь во второй половине IX–X вв. / А. П. Каждан // История Византии : в 3 т.; [отв. ред. А. П. Каждан]. – М. : Наука, 1967. – Т. 2. – С. 155–171.
8. Каждан А. П. Письма Игнатия Дякона как источник по истории византийской экономической жизни / А. П. Каждан // ВВ. – 1994. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – С. 75–79.
9. Кэпштейн Х. Парики в Ранней Византии. Проблемы статуса и терминологии / Х. Кэпштейн // ВВ. – 1989. – Т. 50. – С. 3–13.
10. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X–XI вв. Проблемы истории одного столетия : 976–1081 гг. / Г. Г. Литаврин. – М. : Наука, 1977. – 311 с.
11. Литаврин Г. Г. Парик и арендатор / Г. Г. Литаврин // ВВ. – 1991. – Т. 52. – С. 3–12.
12. Лишев С. Н. Некоторые вопросы феодальных отношений в Болгарии в X в. и в эпоху византийского господства / С. Н. Лишев // ВВ. – 1980. – Т. 41. – С. 21–45.
13. Морозов М. А. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы / Морозов М. А. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 174 с.
14. Омельчук В. В. Адміністративно-судові та фінансово-податкові привілеї візантійських монастирів / В. В. Омельчук // Фінансове право. – 2013. – № 2 (24). – С. 42–46.
15. Омельчук В. В. Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Університетські наукові записки : Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2013. – № 1 (45). – С. 36–42.
16. Омельчук В. В. Особливості еволюції системи фінансово-податкових привілеїв візантійських монастирів / В. В. Омельчук // Фінансове право. – 2013. – № 3 (25). – С. 35–39.
17. Омельчук В. В. Особливості правового статусу монастирського землеволодіння у Візантійській імперії / В. В. Омельчук // Правничий вісник Університету «КРОК». – 2013. – Вип. 16. – С. 33–38.
18. Омельчук В. В. Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії / В. В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вип. 5. – С. 52–54.
19. Осипова К. А. Аграрные отношения в Византии во второй половине IX–X в. / К. А. Осипова // История Византии : в 3 т.; т. [отв. ред. А. П. Каждан]. – М. : Наука, 1967. – Т. 2. – С. 115–133.
20. Сметанин В. А. Византийское общество XIII–XV вв. (по данным эпистографии) / Сметанин В. А. – Свердловск : Изд-во Свердловского университета, 1987. – 288 с.
21. Сюзюмов М. Я. Суверенитет, налог и земельная рента в Византии / М. Я. Сюзюмов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып. 9. – С. 57–65.
22. Хвостова К. В. Расслоение поздневизантийского крестьянства / К. В. Хвостова // ВВ. – 1980. – Т. 41. – С. 3–20.
23. Хвостова К. В. Судьбы парикии и особенности налогообложения париков в Византии XIV в. (количественный подход к проблеме) / К. В. Хвостова // ВВ. – 1978. – Т. 39. – С. 54–75.
24. Цанкова-Петкова Г. Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством / Г. Цанкова-Петкова // ВВ. – 1961. – Т. XIX. – С. 3–25.
25. Яковенко П. А. Грамоты Нового монастыря на острове Хиос. Исследования в области византийских грамот / П. А. Яковенко. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1917. – 206 с.
26. Heliou Bomon: Typikon of Nikephoros Mystikos for the Monastery of the Mother of God ton Heliou Bomon or Elegmon [trans. Anastasius Bandy] // DOS. – XXXV: Byzantine monastic foundation Documents. – A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments. – Vol. 1 [ed. by John Thomas and Angela Constantinides Hero with the assistance of Giles Constable; trans. by Robert Allison et al.; with an administrative commentary by John Thomas]. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998. – P. 1042–1092.
27. The Oxford Dictionary of Byzantium: Prepared at Dumbarton Oaks [Aleksander P. Kazhdan (editor in chief), Alice-Mary Talbot (executive editor)]. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1991. – Volume 1. – XXXI + 728 p.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2014 р.